

Dood op maat

Over rituelen en herdenkingen rondom overlijden

Denktank Interdisciplinair Honoursprogramma (BA) 2017-2018

Laura Blok – *Rechtsgeleerdheid*
Lisa Broermann – *Psychologie*
Ellen Maathuis – *Notarieel Recht*
Mo Qobadian – *Rechtsgeleerdheid*
Laura Roosenboom – *(Medische) Biologie*
Michiel Schwerzel – *Geneeskunde*
Lisanne Severens – *Notarieel Recht*
Claire Smulders – *Geneeskunde*
Pim Vissers – *Geneeskunde*
Jolien de Vries – *Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie*

Interdisciplinair Honoursprogramma voor Bachelorstudenten

De Radboud Honours Academy biedt getalenteerde en gemotiveerde studenten van de Radboud Universiteit de kans om naast hun reguliere studie een extra en uitdagend onderwijsprogramma te volgen. Studenten worden hiervoor geselecteerd op basis van ambitie, potentie en studieresultaten. Aan het programma worden geen studiepunten toegekend: het betreft extra onderwijs dat wordt gevolgd naast de reguliere opleiding aan de Radboud Universiteit. Deelnemers volgen diverse cursussen en werken samen in een interdisciplinaire denktank.

Voorwoord

Voor u ligt het onderzoeksrapport '*Dood op maat*'. Dit rapport is geschreven door een denktank van tien studenten, in het kader van het interdisciplinaire bachelorprogramma van de Radboud Honours Academy. In opdracht van Coöperatie DELA zijn wij aan de slag gegaan met ons onderzoek betreffende de behoefte aan verbondenheid rondom uitvaarten. Dit onderzoek heeft geresulteerd in een concrete aanbeveling aan DELA, betreffende de rol die zij hierin zou kunnen spelen.

Onze dank gaat uit naar onze begeleiders, Floor Binkhorst en Jean-Pierre Wils. Zij hebben ons gedurende ruim vijf maanden intensief ondersteund en begeleid. Ook willen wij de geïnterviewden hartelijk danken voor het vrijmaken van hun tijd en het delen van hun gedachten en ervaringen. Tevens bedanken wij sprekers dr. S.H. Bolt, prof. dr. H.J.M Venbrux en prof. dr. T. H. Quartier voor hun bijdragen. Verder gaat onze dank uit naar Martin Knechtges, voor zijn tijd en nuttige bijdragen tijdens onze studiereis in Berlijn. Tot slot bedanken wij Mark Schepers voor het actief met ons meedenken over onderzoeksmethoden, en alle uitvaartverzorgers met wie wij een dag mochten meelopen.

Wij wensen u veel leesplezier toe!

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
1. Inleiding	3
2. Theoretisch kader	4
2.1 Rituelen en tradities	4
2.2 Personalisering	6
2.3 Verbondenheid?	8
3. Methode	12
4. Resultaten	14
4.1 Participanten	14
4.2 Algemene resultaten	14
4.3 Personalisering	14
4.4 Rollen van de uitvaartverzorger	16
4.5 Rituelen en Tradities	18
4.6 Verbondenheid	20
4.7 Rouw	22
5. Conclusie	24
6. Aanbeveling	28
Bijlage 1: Literatuurlijst	30
Bijlage 2: Opzet interview	32

1. Inleiding

Stel je voor: de moeder van een goede vriend van je komt te overlijden. Jij, als vriend(in), zal het waarschijnlijk overwegen om naar haar uitvaart te gaan. Je hoeft de overleden persoon zelf niet eens goed te kennen. Alleen al de gedachte dat je met jouw aanwezigheid op de uitvaart die vriend zou kunnen steunen, kan reden genoeg zijn. Deze redenering is gebaseerd op de assumptie dat nabestaanden tijdens de uitvaart van een dierbare behoefte hebben aan verbondenheid met mensen die dichtbij hen staan. De vraag is echter of je dit wel kunt aannemen. Hebben mensen daadwerkelijk behoefte aan deze specifieke vorm van verbondenheid? En zo ja, zijn er wellicht nog andere vormen van verbondenheid waar mensen behoefte aan hebben?

Met vragen als hierboven gesteld, hebben wij, een interdisciplinaire denktank binnen het Honours programma van de Radboud Universiteit, ons de afgelopen vijf maanden bezig gehouden. Op basis van de resultaten van ons onderzoek hebben we een advies geschreven voor onze opdrachtgever Coöperatie DELA. Als levensverzekeraar is het verzorgen van uitvaarten immers een belangrijk onderdeel van het dienstenpakket dat zij aanbiedt.

Inzichten over de behoefte aan verbondenheid rondom uitvaarten kan DELA helpen om uitvaarten op een 'juiste' manier vorm te geven. DELA heeft bij ons aangegeven dat zij graag meer wil weten over wat verbondenheid inhoudt, welke behoefte hieraan is en hoe zij hier rekening mee kan houden. Vandaar dat wij hier een zo accuraat mogelijk beeld van hebben proberen te schetsen.

Ons onderzoek richt zich dus hoofdzakelijk op de behoefte aan verbondenheid rondom uitvaarten en de manier waarop DELA op deze behoeftes zou kunnen inspelen. Onze hoofdvraag is de volgende:

“Welke behoefte aan verbondenheid bestaat er rondom uitvaarten?”

Naar aanleiding van het literatuuronderzoek, dat wordt beschreven in hoofdstuk 2, het theoretisch kader, hebben wij vijf thema's geformuleerd om de beantwoording van de hoofdvraag te vergemakkelijken:

- Personalisering
- Rollen van de uitvaartverzorgers
- Rituelen en tradities
- Verbondenheid
- Rouw

Aan de hand van deze thema's hebben we interviews gehouden. De daaruit opgedane inzichten zijn omgezet in een aantal concrete aanbevelingen voor DELA.

Voor ons onderzoek hebben wij gebruik gemaakt van diepte-interviews. Deze worden besproken in hoofdstuk 3, de methodeverantwoording. Verder behandelen wij in hoofdstuk 4 de resultaten van ons onderzoek en komen wij in hoofdstuk 5 aan de hand van deze resultaten tot een conclusie. Aan het eind van dit rapport geven wij nog enkele concrete aanbevelingen aan DELA in hoofdstuk 6.

2. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk zullen wij een korte uiteenzetting geven van bestaande inzichten in de literatuur omtrent het onderwerp 'uitvaart'. Hierbij hebben wij ons vooral gefocust op de inzichten die het dichtst bij onze hoofdvraag en de vijf sub-thema's staan. De gevonden academische standpunten en uiteenzettingen hebben we in dit hoofdstuk onderverdeeld in drie kopjes: Rituelen en tradities, Personalisering en Verbondenheid. Deze zijn hieronder opeenvolgend uiteengezet.

2.1 Rituelen en tradities

De uitvaart als ritueel

Belangrijke veranderingen in het leven van mensen, zoals de geboorte van een kind, de adolescentie en het huwelijk, gaan gepaard met rituelen. Een ritueel is een gestandaardiseerde symbolische handeling die gebaseerd is op het verschil tussen het gewone en het buiten-gewone. Met deze handeling tracht men stabiliteit te verkrijgen in een crisissituatie. Geconfronteerd met de dood hebben mensen behoefte aan een uitvaartritueel, omdat de dood wordt ervaren als een dergelijke crisissituatie. Confrontatie met de dood kan ertoe leiden dat men het gevoel heeft dat de samenhang van het eigen leven of dat van het cultureel collectief, uiteen dreigt te vallen.¹

Uitvaarrituelen worden vaak als overgangsrituelen beschouwd. Deze rituelen bestaan uit drie opeenvolgende fases: het verlaten van de oude toestand, de overgangsfase (liminale fase) en het toetreden tot de nieuwe stand van zaken. De overgang van leven naar dood wordt gekenmerkt door een dusdanig drievoudig ritueel. De uitvaart bevindt zich in de liminale fase van het overgangsritueel. Deze fase wordt gekenmerkt door een grote mate van ambiguïteit.²

Tijdens een dergelijk uitvaartritueel hebben nabestaanden verschillende behoeften. Glennys Howarth onderscheidt in zijn boek 'Last Rites' drie zulke behoeften: de behoefte aan controle over de dood, sociale behoeften en individuele behoeften. Deze liggen ten grondslag aan een zoektocht naar rituelen die stabiliteit verlenen. Het is het uitvaartritueel dat deze stabiliteit verschaft.³ Mensen proberen immers de dood te 'domineren' door middel van uitvaarrituelen. Ze zijn bang voor de dood en hebben het gevoel op deze manier nog een soort controle te kunnen uitoefenen. Uitvaarrituelen worden gecreëerd om anderen in staat te stellen zich aan te kunnen passen aan de dood van een sociaal schepsel. Daarnaast hebben uitvaarrituelen ook een troostende rol: ze helpen individuen om zich persoonlijk aan te passen aan het verlies van een naaste. Het uitvaartritueel wordt vaak gezien als een middel om afscheid te nemen van de overledene.⁴

¹ Van Gennep 1960.

² Van Gennep 1960.

³ Howarth 1996.

⁴ Wojtkowiak 2012 (5).

Rouw

Uitvaartrituelen maken dus deel uit van de manier waarop mensen omgaan met de overgang van leven naar dood. De manier van omgang met deze verandering wordt ook wel het rouwproces genoemd.⁵ De rouwperiode wordt gezien als een langdurige schok die het verlies van een naaste met zich mee kan brengen. Deze schok kan wel tot zes maanden na het overlijden voortduren, en in uitzonderlijke gevallen zelfs langer.⁶ Joanna Wojtkowiak haalt vijf mythes aan over rouwen: allen die rouwen voelen stress of depressiviteit; mensen die geen benauwdheid voelen verkeren in een abnormale mentale toestand; nabestaanden moeten het verlies verwerken en doorstaan; mensen herstellen van hun verlies; nabestaanden hebben na een bepaalde tijd vrede met het verlies.⁷ Doordat het rouwproces aanzet tot denken over de dood, gaan mensen twijfelen aan hun eigen bestaan. Mensen zullen dan eerder de neiging hebben om hun eigen dood voor te bereiden.⁸

Secularisering en rituele creativiteit

Vroeger werden uitvaartrituelen in Nederland vooral vormgegeven door de kerk. Dit gebeurde volgens een relatief vast patroon. Tegenwoordig zijn er veel alternatieven voor een uitvaart in de kerk en wordt het ritueel op verschillende manieren vormgegeven. Deze verandering is het gevolg van het langdurige proces van secularisering.⁹ Nederland behoort nu tot één van de meest geseclariseerde landen ter wereld wanneer we spreken over uitvaarten.¹⁰ Dit proces wordt omschreven als het zich distantiëren van de kerk als institutie. Dit betekent echter niet dat mensen niet meer in het leven na de dood geloven. Volgens Meike Heessels is dit geloof in de transcendentie namelijk nog steeds aanwezig, maar wordt het vandaag de dag op een andere manier ingevuld. Mensen laten zich niet meer door een kerkelijke instantie opleggen hoe de transcendente wereld eruit ziet. In plaats daarvan gaan zij zelf op zoek naar een betekenis van het leven na de dood.¹¹ Wat voor invulling mensen aan deze transcendente werkelijkheid geven, komt volgens Heessels goed tot uiting in de vormgeving van uitvaartrituelen.¹²

De grote verschuiving van christelijke naar niet-christelijke uitvaarten heeft ervoor gezorgd dat het uitvaartritueel op meerdere manieren vormgegeven kan worden. Doordat een uitvaart zich in de ambigue liminale fase bevindt, lijkt deze gelegenheid zich goed te lenen voor rituele veranderingen. Deze veranderingen worden binnen de literatuur ook wel aangeduid met "rituele creativiteit".¹³ In het geval van een uitvaart bestaat deze rituele creativiteit uit een onderhandelingsproces tussen de nabestaanden en de uitvaartverzorgers. De nabestaanden laten zich hierin leiden door de wens van de overledene en door hun eigen kennis en wensen. Een uitvaartverzorgers laat zich leiden door de idealen en doelstellingen van de organisatie waarin hij werkzaam is én door zijn eigen ideeën over een uitvaart.¹⁴

⁵ Wojtkowiak 2012 (1.2).

⁶ McBride & Simms, *American journal of family therapy* 2001, p. 59-73

⁷ Rothaupt & Becker, *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 15(1), 2007 p. 6-15.

⁸ Jung, *The soul and death*. In H. Feifel (Ed.) 1959, p. 3-15

⁹ Heessels 2012.

¹⁰ Venbrux, Peelen, & Altena, *Mortality* 2009, p. 97-101

¹¹ Heessels 2012.

¹² Heessels 2012.

¹³ Venbrux, Heessels & Bolt 2008

¹⁴ Heessels 2012.

Men zou kunnen verwachten dat de mate van deze “rituele creativiteit” stijgt naarmate er minder sprake is van een stabiel format. Sophie Bolt laat echter in haar studie naar uitvaarten zien dat dit niet altijd het geval is.¹⁵ Wanneer iemand zijn of haar lichaam aan de universiteit doneert, moet dit lichaam binnen 24 uur naar deze institutie worden gebracht. Het lichaam kan dan niet aanwezig zijn bij de uitvaart. Omdat het lichaam tijdens de uitvaart ontbreekt, zou dit tot een hoge mate van rituele creativiteit kunnen leiden. Bolt toont echter aan dat juist het tegenovergestelde waar is: tijdens de uitvaart wordt vaak een surrogaat voor het ontbrekende lichaam gebruikt. Er is geen sprake van werkelijke innovatie, want op deze manier wordt zo veel mogelijk teruggeslagen naar het patroon van traditionele uitvaarten. Bovendien is het opvallend dat ook de overige onderdelen van de uitvaart vaak traditioneel en veel minder vernieuwend zijn.¹⁶ Het wegvallen van het christelijke patroon voor uitvaarten, en daarmee ook het verdwijnen van een stabiele vorm, hoeft dus niet per se de “rituele creativiteit” aan te wakkeren.

De voorafgaande resultaten kunnen worden verklaard met Jean-Pierre Wils’ theorie beschreven in het boek van Eric Venbrux.¹⁷ Deze theorie stelt dat rituelen alleen effectief zijn wanneer ze een bepaalde mate van stabiliteit en herkenbaarheid hebben. Rituelen zijn immers een belichaming van werelden van betekenis, oftewel ze zijn een cultureel gedachtegoed. Wanneer rituelen door middel van symbolen een verbinding creëren tussen dit cultureel gedachtegoed en de concrete situatie, voldoen ze aan de behoefte tot stabilisering van een crisissituatie en zijn ze dus effectief. Wanneer men echter een ritueel radicaal verandert, sluit dit vaak niet meer aan bij de belevingswereld van mensen en verliest het zijn werking. Het is volgens Wils bovendien belangrijk dat men niet te kritisch op het ritueel reflecteert, omdat dit afbreuk zou doen aan de werking ervan. Dat een bepaalde mate van stabiliteit in een ritueel nodig blijkt te zijn, wil niet zeggen dat er geen enkele speling mogelijk is. Dit is juist wenselijk om te voorkomen dat het ‘museumstukken’ worden waar niemand meer in gelooft.¹⁸

Ook Thomas Quartier merkt op dat men behoefte heeft aan een zekere mate van stabiliteit in rituelen. De “rituele creativiteit” blijft namelijk vaak beperkt tot het mixen van elementen die men al kent.¹⁹ Mensen voelen zich vaak het meest comfortabel bij rituelen die worden uitgevoerd op een manier die ze gewend zijn.²⁰ Wat men wenselijk acht bij een uitvaartritueel kan men het best achterhalen door de aandacht te richten op wat als onwenselijk wordt gezien.²¹

2.2 Personalisering

Binnen de wereld van uitvaarten lijkt er in Nederland sinds de jaren 90 een tendens van individualisering en personalisering in gang te zijn gezet.²² Individualisering is volgens P.A.M. van den Akker het resultaat van het verdwijnen van gebruiken en instituties die het gedrag van individuen

¹⁵ Bolt 2012.

¹⁶ Bolt 2012.

¹⁷ Venbrux, Heessels & Bolt 2008

¹⁸ Venbrux, Heessels & Bolt 2008

¹⁹ Thomas Quartier hoorcollege

²⁰ Rappaport 1999; Liénard & Boyer 2006.

²¹ Heessels 2012.

²² Van den Akker 1995.

onderwerpen aan een algemene norm. Een persoon die streeft naar personalisering wil het gevoel hebben dat hij of zij regie heeft over het eigen gedrag en dat hij of zij eigen keuzes kan maken.²³ Het distantiëren van instituties die individuele voorkeuren negatief beïnvloeden, is kenmerkend voor de mate van secularisering van de Nederlandse bevolking. Zoals hierboven toegelicht, heeft deze secularisering geleid tot een (beperkte) mate van “rituele creativiteit”. In de hedendaagse maatschappij worden uitvaartrituelen vaak op een persoonlijke manier ingevuld.²⁴

Hoewel uitvaartrituelen vóór de jaren 90 grotendeels werden vormgegeven door een geestelijke of een uitvaartbegeleider, lijkt de wens om als nabestaanden invloed te hebben op deze rituelen steeds meer te groeien.²⁵ Dit wordt onder andere door Van den Akker geponeerd. Hij schreef dit nog in een tijd waarin de uitvaartondernemingen in hoge mate zelf de details van de uitvaart regelden en weinig rekening hielden met individuele wensen. Zij gingen ervan uit dat nabestaanden hierdoor meer tijd zouden hebben om te rouwen.²⁶ Langzamerhand zijn echter steeds meer uitvaartondernemingen zich gaan richten op de wensen van nabestaanden. Door de uitvaart zelf in handen te nemen, kunnen ze deze toespitsen op de overleden persoon.²⁷ Men zou kunnen vermoeden dat de nabestaanden op deze manier worden geholpen in hun rouwproces. Deze personalisering is inmiddels in zulke mate gevorderd dat ook de overledene betrokken is bij de vormgeving van de eigen uitvaart. Daarom reclameren ondernemingen tegenwoordig vaak met leuzen als ‘een persoonlijke en unieke uitvaart’.²⁸ Deze ontwikkeling heeft de beeldvorming betreffende de uitvaartonderneming ingrijpend veranderd.²⁹

Rol van de uitvaartverzorger

Het beleid dat erop gericht is om aan de wens van personalisering van uitvaarten te voldoen, heeft invloed op de taken van de uitvaartverzorger. Deze wordt nu actief gestimuleerd om de nabestaanden eigen keuzes te laten maken. Volgens Van den Akker moeten de uitvaartverzorgers zich dan ook luisterend opstellen. Dit alles gebeurt vanuit de overtuiging dat de personalisering bijdraagt aan het rouwproces van de nabestaanden.³⁰ Een uitvaart die een waarheidsgetrouw beeld van de overledene neerzet, met zowel zijn of haar goede als ook minder goede eigenschappen, houdt de herinneringen aan deze persoon in leven. De uitvaartverzorger streeft er vervolgens naar om het waarheidsgetrouwe beeld van de overledene zo adequaat en persoonlijk mogelijk neer te zetten.³¹ Tijdens de voorbereiding van een persoonlijke uitvaart moet er worden gezocht naar rituelen en symbolen die mensen aanspreken en passen bij de desbetreffende overledene en nabestaanden. Er kan bijvoorbeeld rekening worden gehouden met bezigheden die de overledene belangrijk vond, met zijn liefhebberijen of met voorwerpen die in het dagelijkse leven een bijzondere betekenis hadden.³²

²³ Van den Akker 1995.

²⁴ Heessels 2012.

²⁵ Heessels 2012.

²⁶ Heessels 2012.

²⁷ Van der Akker 1995.

²⁸ Heessels 2012.

²⁹ Van den Akker 1995.

³⁰ Heessels 2012.

³¹ Wojtkowiak 2012.

³² Van den Akker 1995.

Personalisering van uitvaarten wordt tegenwoordig als een standaard gezien bij de uitvaartondernemingen. Er wordt vanuit gegaan dat de meeste mensen een persoonlijke uitvaart wensen. Wanneer mensen dit niet expliciet uiten, zijn de uitvaartondernemers er alsnog van overtuigd dat dit een goede standaard is, aangezien zij denken dat dit mensen helpt in hun rouwproces. Er wordt aan mensen niet gevraagd *of* ze na een crematie de as willen uitstrooien, maar *waar* ze deze willen uitstrooien. Uitvaartverzorgers gaan uit van hun opvattingen over wat goed is voor de nabestaanden en handelen conform deze overtuigingen.³³

Unieke uitvaart?

Hoewel er vanuit de ondernemingen dus een sterke nadruk ligt op unieke en persoonlijke uitvaarten, zijn de meesten daarvan niet zo uniek als wordt voorgedaan. Uitvaarten gaan dikwijls volgens dezelfde routines en de verschillen blijken meestal niet groot. Er wordt vaak een beperkt pakket van symbolen en rituelen aangeboden waarmee mensen de uitvaart kunnen vormgeven.³⁴ Er wordt vanuit gegaan dat er op deze manier voldoende ruimte voor “rituele creativiteit” bestaat. Deze ruimte is echter minder breed dan de uitvaartondernemingen het aan de nabestaanden doen voorkomen. Hoewel eigen inbreng ook welkom is, blijft deze toch in zekere mate beperkt. Bovendien heeft de uitvaartverzorger vaak een meer sturende rol dan blijkt uit de leus ‘unieke en persoonlijke uitvaart’. Uitvaartverzorgers hebben immers bepaalde ideeën over wat wel en niet ‘hoort’ tijdens een uitvaart en trachten hun opvattingen te realiseren bij de organisatie van een uitvaart.³⁵

In de context van de huidige personalisering van uitvaarten in Nederland wordt het persoonlijke en unieke karakter van de uitvaart dus vaak overschat. Toch kan de trend van individualisering en personalisering niet helemaal worden geloofend. Deze trend roept verschillende vragen op, bijvoorbeeld of geïndividualiseerde uitvaarten kunnen leiden tot een afname van verbondenheid tussen de aanwezigen op een uitvaart.³⁶

2.3 Verbondenheid?

In het boek van Heessels stelt Wils dat verbondenheid één van de basisbehoeften van mensen is in de omgang met de dood.³⁷ Wat houdt deze verbondenheid in? In de literatuur wordt aan dit begrip op verschillende manieren uitleg gegeven. Allereerst kunnen mensen zich verbonden voelen met een ritueel. Daarnaast zijn er herkenbare vormen van verbondenheid met betrekking tot personen: verbondenheid met de dode, verbondenheid tussen de nabestaanden bij de voorbereiding van de uitvaart en verbondenheid tussen aanwezigen op een uitvaart. Deze vier soorten van verbondenheid zullen nu kort worden toegelicht.

Verbondenheid met betrekking tot rituelen

Symbolen en rituelen kunnen de sociale verbondenheid tussen mensen bevorderen.³⁸ Dit wordt bewerkstelligd door de participatie aan een gebeuren, wat een gemeenschapsgevoel oproept. Deze

³³ Heessels 2012.

³⁴ Heessels 2012.

³⁵ Heessels 2012.

³⁶ Heessels 2012.

³⁷ Heessels 2012.

³⁸ O'Rourke, Spitzburg & Hannawa, *Death studies* 2012, p. 50-729

verbondenheid ten aanzien van rituelen kan op twee manieren ontstaan. Er kan sprake zijn van emotionele verbondenheid met het ritueel en van cognitieve verbondenheid.³⁹ Met de emotionele verbondenheid wordt bedoeld dat het ritueel op zichzelf mensen door zijn esthetische kwaliteit aanspreekt, terwijl de cognitieve verbondenheid impliceert dat het ritueel een herkenbare en dus symbolisch gelegitimeerde betekenis moet hebben. Esthetiek is nodig om aanwezigen emotioneel bij het ritueel te betrekken, terwijl het voor de cognitieve verbondenheid vereist is dat mensen zich inhoudelijk betrokken voelen. Wanneer een ritueel mensen zowel emotioneel als cognitief aanspreekt, kunnen de aanwezigen zich optimaal verbonden voelen met het ritueel en met andere deelnemers.

Wanneer men door de tijd heen bij uitvaarten steeds dezelfde rituelen blijft toepassen, verbindt dit zelfs generaties met elkaar.⁴⁰

Verbondenheid met de dode

Het belang dat men hecht aan de verbondenheid met de dode is de afgelopen tijd sterk toegenomen.⁴¹ In het verleden bevonden zich de doden en levenden vaak in gescheiden werelden. Men leefde in de overtuiging dat iemand na de dood naar de hemel ging of in elk geval weg was van de aarde.⁴² Deze scheiding is tegenwoordig grotendeels doorbroken. De plaats van de doden is nu voor veel mensen dezelfde als die van de levenden: de aarde. Met het uitstrooien van de as worden doden bijvoorbeeld opnieuw verwelkomd op aarde. Doordat de levenden en doden op dezelfde aarde zijn, is het nu, misschien meer dan vroeger, mogelijk om banden te blijven houden met de overledene.

De verschillende manieren waarop de nabestaanden de identiteit van de overleden persoon 'in leven houden', dragen bij aan het identiteitsbehoud van de dode. Dit wordt in de literatuur beschreven als 'postsself'. Bij representaties van postsself wordt een tastbaar object gebruikt om de overledene te symboliseren. Vaak zijn dit objecten als een kledingstuk, een sieraad of een huiselijk ornament. Nabestaanden kunnen er ook voor zorgen dat er een soort gedenkplaats is, thuis of elders, waar zij die objecten verzamelen en tentoonstellen. De nabestaanden 'heiligen' deze objecten en verbinden ze aan de identiteit van de overledene.⁴³ Op deze manier ontstaat het postsself van de dode.

De waarde van dergelijke objecten ligt hun emotionele en symbolische kwaliteit. Op deze manier vermogen de nabestaanden de herinneringen aan de overledene op te roepen. Men ziet vaak bloemen en kaarsen; deze kunnen als veel voorkomend worden beschouwd en staan vaak in het teken van vrede en hoop. Niet alleen op openbare begraafplaatsen, maar ook thuis wordt vaak gebruik gemaakt van bloemen en kaarsen.⁴⁴

Verder spelen de genoemde objecten een belangrijke rol bij rituele activiteiten, zoals het dagelijks opsteken van een kaarsje of het verversen van bloemen. Bloemen en kaarsen zijn vervangbaar, meer

³⁹ Venbrux, Heessels & Bolt 2008

⁴⁰ O'Rourke, Spitzburg & Hannawa, *Death studies* 2012, p. 50-729

⁴¹ Heessels 2012.

⁴² Heessels 2012.

⁴³ Wojtkowiak & Venbrux, *Mortality* 2009, p. 147-158

⁴⁴ Harlow, *Death, bereavement, and mourning In S. Heilman (Ed.)* 2005, p. 33-52

persoonlijke objecten zijn dat niet. Deze persoonlijke voorwerpen nemen vaak een centrale plaats in en helpen de nabestaanden bij het herinneren. Meestal zijn het objecten die de overledene zelf gemaakt of gebruikt heeft tijdens zijn of haar leven. Denk bijvoorbeeld aan geschenken, brieven, schilderijen, documenten, accessoires en andere persoonlijke zaken die belangrijk waren tijdens het leven van de persoon.⁴⁵

Een vaak voorkomende materieel postself dat verbondenheid bevordert, is een gedenkplaats thuis.⁴⁶ Ongeveer dertig procent van de Nederlanders heeft een dergelijke herdenkingsplek. Een groot deel gebruikt deze plaats om met de overledene te communiceren. Die communicatie kan op een letterlijke manier gebeuren, door met de overledene te praten, maar eveneens indirect, door bijvoorbeeld een kaarsje aan te steken. Deze huiselijke gedenkplaatsen zijn een goed voorbeeld van wat omschreven kan worden als 'een letterlijke onsterfelijkheid': de overledene is zo altijd bij je.

Naast deze materiële postselfs, zou ook personalisering van de uitvaart kunnen bijdragen aan verbondenheid met de overledene. Door een sterk individueel karakter te geven aan een uitvaart wordt de band tussen de aanwezigen en de overledene gesterkt. Wanneer een uitvaart niet specifiek is gericht op de overledene, maar meer een algemene rouwdienst is, kan deze band daarentegen echter in verdrukking komen.

Verbondenheid tussen nabestaanden bij het voorbereiden van de uitvaart

Vrijwel direct na het overlijden van een dierbare houden nabestaanden zich bezig met de voorbereidingen voor de afscheidsdienst. Verbondenheid tussen desbetreffende nabestaanden is daarom een andere vorm van verbondenheid die van belang kan zijn. Voor deze voorbereiding is weinig tijd beschikbaar en in combinatie met de vele emoties in deze periode verhoogt dit de kans op een conflict.⁴⁷ Op deze manier kan het verbondenheid tussen de nabestaanden op de proef stellen. Daarnaast kunnen er al lange tijd voor het overlijden van een persoon grote conflicten spelen in families, waardoor de voorbereidingen voor de uitvaart stroef verlopen. De verbondenheid is dan zeker ver te zoeken.

Het omgekeerde kan echter ook het geval zijn. Volgens Jeanne Rothaupt en Kent Becker zullen nabestaanden, en in het specifiek familieleden, meer één worden wanneer zij bij de voorbereiding van de uitvaart hun gevoelens en emoties kunnen uiten en delen.⁴⁸ Zij zullen dan minder overspoeld worden door deze emoties en minder prikkelbaar zijn jegens elkaar.⁴⁹ Froma Walsh en Monica Mcgoldrick beschrijven dat families een open houding en communicatie onderling, het delen van de rouw, de betrokkenheid bij de begrafenis, het verzorgen ervan en de expressie van gevoelens toejuichen.⁵⁰ Wanneer het de nabestaanden dan uiteindelijk lukt om gezamenlijk en in goed overleg een mooie uitvaart te verzorgen, kan dit gezien worden als een 'geslaagde missie'. Nabestaanden hebben dan intensief samengewerkt en kunnen dan ook samen en met een tevreden gevoel

⁴⁵ Wojtkowiak & Venbrux, *Mortality* 2009, p. 147-158

⁴⁶ Wojtkowiak 2012.

⁴⁷ Bolt 2012.

⁴⁸ Rothaupt & Becker, *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 15(1), 2007 p. 6-15.

⁴⁹ Shapiro 1994.

⁵⁰ Walsh & Mcgoldrick's 2004.

terugkijken op de voorbereidingen van de uitvaart en de uitvaart zelf. Dit komt de onderlinge verbondenheid juist weer ten goede.⁵¹

Verbondenheid tussen aanwezigen tijdens een uitvaart

Naast verbonden blijven met de overledene, vormt het delen met anderen een belangrijk onderdeel van het rouwproces.⁵² Een uitgelezen moment voor dit delen kan bijvoorbeeld de uitvaartdienst zijn. In het boek 'Rituele creativiteit' wordt nabestaande Kim aangehaald. Kim gaf aan dat zij tijdens de uitvaart van een dierbare behoefte voelde aan liefde en hartelijkheid van andere mensen.⁵³ Deze door haar verwoorde behoefte is niet zo vreemd. Een van de basisbehoeften van de mens is om na en rondom de dood van een geliefde fysiek dan wel psychisch gesteund te worden.⁵⁴ Een gevoel van fysieke eenzaamheid kan je bekruipt wanneer je letterlijk alleen bent, terwijl men zich in zo'n situatie toch psychisch niet alleen hoeft te voelen. Wanneer men zich ervan bewust is dat er mensen voor je zijn, voelt men zich niet alleen. Evenzeer als ze op dat moment niet fysiek aanwezig zijn.

Uit bovenstaande blijkt verder waarop het belang van verbondenheid tussen aanwezigen tijdens een uitvaart gebaseerd is. Verschillende omstandigheden kunnen het gevoel van een dergelijke verbondenheid toch bemoeilijken. Eén van deze omstandigheden is feit dat mensen die een uitvaart bezoeken soms een eigen verwachtingspatroon hebben betreffende de manier waarop ze afscheid willen nemen van de overledene.⁵⁵ Wanneer deze verschillende verwachtingspatronen niet met elkaar en niet met de daadwerkelijke uitvaart overeenstemmen, kan dit de verbondenheid tussen de aanwezigen negatief beïnvloeden.

Bovendien ontstaat tijdens het rouwproces vaak de behoefte aan emotionele afstand, zodat de verbondenheid na de uitvaart kan afnemen.⁵⁶ Het is dus niet noodzakelijk dat deze verbondenheid zich voortzet na de uitvaart.

Concluderend uit al het bovenstaande kunnen we stellen dat de behoeften rondom een uitvaart de afgelopen jaren erg veranderd zijn. In de literatuur is uitgebreid gesproken over rituelen en tradities, de trend van personalisering en de verschillende opvattingen over verbondenheid. Deze informatie is echter nog niet toereikend om een antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag. Daarom hebben wij bij de interviews zelf ingespeeld op deze onderwerpen, en zijn wij hierbij aanvullend ingegaan op het rouwproces en de rol van de uitvaartverzorger. In onze optiek zijn deze laatste twee onderwerpen niet voldoende uit de literatuur naar voren gekomen, terwijl deze wel essentieel zijn voor ons onderzoek.

⁵¹ Sophie Bolt hoorcollege

⁵² Venbrux, Heessels & Bolt 2008.

⁵³ Bolt 2012.

⁵⁴ Venbrux, Heessels & Bolt 2008.

⁵⁵ Van den Akker 1995.

⁵⁶ Wojtkowiak 2012 (6).

3. Methode

In ons onderzoek doen wij een poging een antwoord te vinden op de vraag “Welke behoefte aan verbondenheid bestaat er rondom uitvaarten?” Dit willen we onderzoeken met behulp van een kwalitatieve onderzoeksmethode, namelijk het houden van semi-gestructureerde diepte-interviews.

Een diepte-interview houdt het volgende in: een interview met open vragen, waarmee getracht wordt het antwoord zo min mogelijk te sturen en de respondenten zoveel mogelijk te prikkelen om vrijuit te praten. De vragen zijn erop gericht de manier te achterhalen waarop mensen betekenis aan iets geven. De ambitie van ons onderzoek is dan ook niet de resultaten over de gehele maatschappij te kunnen generaliseren, maar een gedetailleerd beeld te geven van de verschillende manieren waarop mensen tegenwoordig behoefte aan verbondenheid tijdens uitvaarten ervaren en welke betekenis zij aan deze verbondenheid geven. Dit is in onze optiek het beste te realiseren via diepte-interviews, omdat we op die manier niet zelf een beperking in de mogelijke opvattingen hoeven aan te brengen, zoals bij een enquête wel het geval zal zijn. Daarnaast creëert een diepte-interview de kans om door te vragen en daardoor dieper in te gaan op hoe een dergelijke behoefte door de geïnterviewde wordt ervaren en hoe hij/zij denkt dat hieraan invulling kan worden gegeven.

Zoals hierboven al aangegeven waren de interviews semi-gestructureerd. Dat wil zeggen dat we gebruik hebben gemaakt van een vragenlijst die ter ondersteuning kon dienen tijdens de interviews, maar ook ruimte liet voor flexibiliteit (zie bijlage 2). De interviews hebben we in grote lijnen als volgt ingericht. Aan het begin van het interview legden we kort uit wat ons onderzoek inhoudt en wat het doel van het interview is. Vervolgens startten we met een bespreking van de algemene ervaringen van de geïnterviewde met uitvaarten. Hierna gingen we in op de wensen van de geïnterviewde rondom zijn/haar eigen uitvaart, om vervolgens uit te komen bij de hoofdzaak van het interview: de verbondenheid. Dit begrip hebben we niet gedefinieerd in de vragenlijst om de inhoud ervan zoveel mogelijk open te laten aan de interpretatie van de geïnterviewden. Hiermee trachten we een breed spectrum aan betekenissen rondom verbondenheid te verkrijgen. Nadat dit besproken was, besteedden we aandacht aan rituelen en tradities en aan de personalisering rondom uitvaarten. Ieder interview werd tenslotte afgesloten met een deel over rouw in het algemeen.

In totaal hebben wij voor ons onderzoek vijftien personen geïnterviewd. Deze deelnemers hebben gemeen dat zij allemaal de afgelopen tien jaar een dierbare hebben verloren en zijn/haar uitvaart hebben bijgewoond. In de tabel op de volgende pagina ziet u een overzicht van de participanten.⁵⁷ Om voor een zo groot mogelijke spreiding te zorgen hebben we respondenten uit diverse leeftijdscategorieën geïnterviewd.

⁵⁷ In verband met de anonimiteit van de participanten maken we gebruik van pseudoniemen.

Tabel 1: Overzicht van participanten interviews

Pseudoniemen	Leeftijd	Geslacht
Sophie	21	Vrouw
Marjolein	22	Vrouw
Jaap	23	Man
Julie	25	Vrouw
Isa	32	Vrouw
Chantal	36	Vrouw
Bart	48	Man
Willem	51	Man
Marit	51	Vrouw
Tim	54	Man
Martijn	60	Man
Eberhart	61	Man
Annemarie	63	Vrouw
Anneke	72	Vrouw
Cornelis-Jan	80	Man

Na de afname van de vijftien interviews, zijn we aan de slag gegaan met het analyseren van de resultaten. Eén interview, namelijk participant “Sophie”, moest helaas geëxcludeerd worden i.v.m. een technisch probleem met de opname. De resultaten van veertien interviews zijn dus verwerkt. Hiertoe hebben we deze interviews opgedeeld in vijf subcategorieën: “Verbondenheid”, “Personalisering”, “Rollen van de uitvaartverzorgers”, “Rituelen & Tradities” en “Rouw”. Op deze manier werd het mogelijk de analyse van de interviews goed onderling te verdelen: iedereen had een eigen onderwerp waarin hij/zij zich kon verdiepen.

In het hiernavolgende deel van dit verslag leest u een overzicht van de resultaten van de interviews aan de hand van de hierboven geschetste indeling van vijf subcategorieën.

4. Resultaten

4.1 Participanten

In dit onderzoek zijn 15 participanten geïnterviewd, 8 vrouwen en 7 mannen, met een leeftijd tussen de 21 en 80 (tabel 1). Van deze 15 participanten moest één interview geëxcludeerd worden (zie methode, hoofdstuk 3).

4.2 Algemene resultaten

Na het analyseren van de data hebben we besloten de resultaten te beschrijven aan de hand van de vijf thema's die ook gebruikt zijn voor het structureren van de interviews. Deze thema's spelen allen een rol in de beleving van uitvaarten. De vijf thema's die we hiervoor hebben gebruikt zijn, zoals al eerder benoemd, "Personalisering", "Rollen van de uitvaartverzorgers", "Rituelen en Tradities", "Verbondenheid" en "Rouw". De thema's zijn in alle interviews aan bod gekomen, maar de mate waarin zij aan bod zijn gekomen verschilt per interview. Dit komt doordat we tijdens de interviews vooral ingingen op de onderwerpen waarover de participanten het meest wilden vertellen; wij hebben getracht hen zo min mogelijk te sturen. Hieronder worden de resultaten aan de hand van de thema's beschreven. Om de inhoud te specificeren worden ook citaten uit de interviews weergegeven. Voor deze citaten zijn pseudoniemen gebruikt.

4.3 Personalisering

Het thema "personalisering" heeft betrekking op de vraag hoe belangrijk de participanten de unieke wensen van een individu vinden als het gaat om de vormgeving van een uitvaart. Mag veel worden afgeweken van tradities? Moet alles mogen rondom uitvaarten? En zijn de wensen van de overledene het belangrijkste tijdens een uitvaart, of toch de wensen van de nabestaanden?

Uit de interviews blijkt duidelijk dat een gepersonaliseerde uitvaart als positief wordt ervaren en vaak een concrete wens van de nabestaanden is.

"Dat is gewoon de ziekte van onze tijd, dat we het allemaal persoonlijk willen. Maar dat is wel goed... daar voelt iedereen zich het prettigste bij." – Martijn

"De uitvaarten van mijn overledenen zijn overgekomen als maatwerk (...)." – Willem

Een afscheid dat is afgestemd op wie de overledene was, en met name hoe deze geleefd heeft en het leven van familie en vrienden heeft geraakt, was voor vele participanten een teken van respect.

“Het gaat wel om diegene, je herinnert diegene, dus je gaat niets laten zien wat niet bij diegene past. En dat moet ook kunnen.” – Julie.

“Ja, het is belangrijk. Ik vind het mooi wanneer de uitvaart in de aard van degene die is overleden wordt gedaan.” – Annemarie

Alle geïnterviewden waren het erover eens dat een uitvaart moet passen bij degene die is overleden. Met betrekking tot de vraag of de wensen van de overledene het belangrijkste zijn, waren de meeste participanten van mening dat de wensen van de nabestaanden even belangrijk zijn. Diegene die achterblijven, die afscheid nemen, zouden dat volgens hen op een manier mogen doen die ook bij hen past, met respect voor de wensen van de overledene.

“Voor mijzelf, de mensen, de nabestaanden: zij nemen afscheid en daar moet het goed voor zijn. Zij moeten weer verder kunnen en wat ook maar daarmee helpt, moet gebeuren. (...) Ik vind het belangrijk dat nabestaanden verder kunnen en dat die wensen gehonoreerd worden. En mij lijkt dat die nabestaanden de lijn van de overledene zullen volgen.” – Tim

“Ik vind dat de wensen van de nabestaanden het belangrijkste zijn. De wensen van de overledene moeten, mits niet onverenigbaar met de dierbaren, wel gerespecteerd worden.” – Anneke

“Het is met name belangrijk dat de nabestaanden zich er goed bij voelen, met respect voor de wensen van de overledene.” - Chantal

Twee participanten waren echter van mening dat niet mag worden afgeweken van de wensen van de overledene.

“De wensen van de overledene zijn het belangrijkste, omdat hij dat bij leven heeft besloten.” – Bart

“Het is het laatste wat de overledene van je vraagt.” – Eberhart

Soms moet er een middenweg worden gezocht tussen wat de overledene wil en de behoeftes van de achterblijvende familie. Participant Martijn vertelde dat een familielid van hem was overleden en op zee wilde worden uitgestrooid. Het feit dat er hierdoor geen grafsteen was, was moeilijk voor zijn moeder:

“Veel mensen vinden het fijn om naar een plek te kunnen gaan. We hebben dus een steentje gemaakt en het op een kerkhof neergelegd. Een plek gehuurd zonder dat het gebruikt wordt, waar mijn ouders dan ook begraven zullen worden. En dat heeft haar erg geholpen. Het slaat natuurlijk

helemaal nergens op, maar er staat een steen met de naam... Dat kan erg belangrijk zijn.” - Martijn

Als het gaat om personalisering moet het mogelijk zijn om af te wijken van tradities, dat vonden alle geïnterviewden. Overeenstemmend benadrukten zij dat de uitvaart moet passen bij zowel de overledene als de nabestaanden.

“Als het de wens is van de overledene, en de nabestaanden dit willen, waarom niet?” – Eberhart

“Als je op die manier de overledene kunt eren, dan vind ik dat prima.” - Willem

“Het afwijken van tradities vind ik niet erg, als het beter is voor de nabestaanden. Maar niet afwijken om het afwijken.” – Tim

Uit de interviews blijkt dat personalisering belangrijk is rondom uitvaarten. Hierbij moet worden ingespeeld op zowel de wensen van de overledene als die van de nabestaanden. Over het algemeen zijn tradities voor de participanten minder belangrijk. Ze spelen een ondergeschikte rol aan de unieke wensen van de betrokken personen.

4.4 Rollen van de uitvaartverzorger

In dit deel van het interview lag de focus op de rol van de uitvaartverzorger. Wat vindt u de taak van een uitvaartverzorger? Wat vindt u van de rol van de uitvaartverzorger? Dit zijn de vragen die centraal stonden in dit deel van het onderzoek.

Het eerste wat hier naar voren kwam is dat de geïnterviewden over het algemeen goede ervaringen hebben met uitvaartverzorgers. Zo zei een participant:

“Zo goed, ze doen echt alles. Dag en nacht, vind ik dat die werken. Alles kan. Zelfs een kaart twintig keer terugsturen ‘lettertype te groot, te klein’ etc. Ik dacht: die man wordt gek van ons.” - Isa

Desalniettemin hadden de geïnterviewden verschillende tips voor uitvaartverzorgers.

Een aantal deelnemers gaf aan het belangrijk te vinden dat de uitvaartverzorger goed overlegt met de familie. Zo is het voor nabestaanden vervelend wanneer zij met onverwachte omstandigheden worden geconfronteerd. Zo werd als voorbeeld genoemd dat een uitvaartverzorger de zoon van de overledene bij het graf vroeg of hij wilde helpen met het naar beneden laten zakken van de kist. De zoon wist niet goed hoe dit moest en dit zorgde voor wat ‘geklungel’ bij het graf. Volgens de geïnterviewde is dit heel ernstig, aangezien de jongen deze herinnering aan de uitvaart als ‘een kater mee naar huis zal nemen’. Dit had voorkomen kunnen worden als de uitvaartverzorger dit van tevoren met de zoon had overlegd.

Verder is het belangrijk dat de uitvaartverzorgers terughoudend is en aanvoelt wat de nabestaanden nodig hebben. Zo werd gezegd dat het belangrijk is dat de uitvaartverzorgers niet bepaalde dingen probeert op te dringen, maar eerst luistert naar wat de nabestaanden willen. Een geïnterviewde meende dat een uitvaartverzorgers zeer terughoudend moet zijn:

“Pas wanneer de nabestaanden er niet uitkomen [...] zou de uitvaartverzorgers wat tips kunnen geven en middelen kunnen aanreiken.” - Eberhart

Ook is van belang dat de uitvaartverzorgers zijn/haar eigen mening of normen en waarden niet meeneemt in de vormgeving van de uitvaart. Zo heeft een deelnemer een keer meegemaakt dat de uitvaartverzorgers ‘iets zweverigs’ van de uitvaart probeerde te maken, terwijl dit totaal niet paste bij de overledene. Volgens haar kan dit ervoor zorgen dat een uitvaart fout loopt of scheef aanvoelt. Het zou dus beter zijn als uitvaartverzorgers zich meer zouden gedragen zoals in het volgende voorbeeld van Tim, die zelf als predikant vele uitvaarten verzorgd heeft:

“Bij een jongen van dertig wordt dan harde muziek gedraaid, daar voel ik me niet zo in thuis, maar voor die mensen is het belangrijk. Dus dan moet het maar gewoon zo.” - Tim

Toch zijn er wel momenten waarop geïnterviewden zeggen dat de uitvaartverzorgers mag ingrijpen en aangeven dat iets echt niet kan. Een voorbeeld hiervan is dat de uitvaartverzorgers aangeeft dat er geen open kist kan zijn op de uitvaart, ondanks dat nabestaanden dit graag zouden willen.

Verder kwam in de interviews naar voren dat men vindt dat een uitvaartverzorgers er niet is om familieproblemen op te lossen. Zo zegt Eberhart:

“Familieproblemen, die moet de familie uiteindelijk zelf uitvogelen.” - Eberhart

De geïnterviewden vonden over het algemeen dat de rol van de uitvaartverzorgers meer een logistieke is: zo regelt hij/zij praktische dingen zoals de kist en bloemen en zorgt hij/zij er uiteindelijk voor dat de uitvaart soepel verloopt. Hieronder valt dat de uitvaartverzorgers de familie duidelijk maakt wat er allemaal moet gebeuren en wat er allemaal mogelijk is. Het is van groot belang dat de uitvaartverzorgers hier aandacht aan besteedt, aangezien veel mensen niet weten wat er mogelijk is en wat er gedaan moet worden. Om ervoor te zorgen dat alles op rolletjes loopt, is het ook van belang dat de uitvaartverzorgers controleert of afspraken worden nagekomen en dat hij/zij bijspringt op het moment dat dingen niet volgens plan verlopen.

Ten slotte is het volgens geïnterviewden fijn als de uitvaartverzorgers aangeeft in welke mate hij/zij kan helpen met de uitvaart. Voor sommige mensen is het niet helemaal duidelijk dat het mogelijk is alles zelf te doen of om alles door de uitvaartverzorgers te laten doen. Ook bleek uit de interviews dat de meningen verschillen als het aankomt op de hoeveelheid taken die de nabestaande zelf wil doen:

“Het is goed als de uitvaartverzorgers het grootste deel voor zijn rekening neemt, omdat

nabestaanden te druk zijn met hun gevoelens om een uitvaart te kunnen regelen.” - Jaap

“Ik vond het juist fijn om als nabestaande mee te helpen, omdat het regelen ook helpt met nadenken over de overledene. Bovendien weerspiegelt de uitvaart de overledene dan beter, omdat de nabestaanden diegene persoonlijk kennen.” - Willem

4.5 Rituelen en Tradities

In dit deel van het interview is de participanten gevraagd naar tradities en rituelen. Wat vinden de participanten van bepaalde tradities rondom overlijden en uitvaart? Hoe belangrijk zijn rituelen bij het overlijden van een persoon? Zijn uitvaartrituelen tegenwoordig hetzelfde als vroeger? Op welke manier kunnen rituelen verbondenheid creëren? Dit zijn de vragen die van belang waren in dit onderdeel.

Wanneer gevraagd werd naar tradities gaf één participant meteen aan niet van tradities te houden op uitvaarten, terwijl een andere participant opmerkte dat zij tradities waardeert, wanneer deze persoonlijk zijn. Dit kunnen ook kerkelijke tradities zijn, zolang het maar bij de persoon past.

Verder werd de participanten gevraagd naar hun mening over specifieke tradities op uitvaarten: muziek, kleding, omgeving en foto's. Een deel van de participanten gaf aan muziek belangrijk te vinden bij een uitvaart. Als redenen werden genoemd dat dit een traditie is bij het geloof of dat het als 'een stukje bezinning' wordt ervaren. Op de vraag welk soort muziek gespeeld zou mogen worden, antwoordde de helft van de participanten dat dit afhankelijk is van wat de overledene of nabestaanden willen. Zij vinden het belangrijk dat de muziek past bij hoe de overledene was. Ook geven een paar participanten aan dat ze erg ruim denken in wat voor muziek gespeeld wordt op een uitvaart, als het maar voor de nabestaanden een steun is. Deze ondersteunende functie van een uitvaart voor de nabestaanden kwam ook in het deelthema 'personalisering' naar voren. Daarnaast was er ook een participant die duidelijk aangaf dat er een evenwicht zou moeten zijn tussen wat de overledene wilde en wat passend is in de situatie van een uitvaart.

“Het is een stukje bezinning. Door muziek kun je gewoon weer even in je eigen gedachten terugkeren.” - Marit

“Het moet wel passend zijn, dat het niet een metal concert wordt, maar je moet ook geen soft pop muziek draaien als de overleden persoon er niets mee had.” – Julie

Wat direct opvalt wanneer naar kleding gevraagd wordt, is dat geen enkele participant van mening is dat er per se zwarte kleding op een uitvaart gedragen moet worden. Wel gaf een aantal participanten aan het belangrijk te vinden dat de aanwezigen netjes gekleed zijn. Een paar participanten vinden het juist niet belangrijk dat iemand nette kleding aandoet naar een uitvaart, maar willen juist dat mensen in hun dagelijkse kleding naar de uitvaart gaan. Redenen hiervoor zijn dat dit de kleding is waarin de overledene de nabestaande kende en dat de nabestaande zich

waarschijnlijk meer op zijn gemak voelt in zijn normale kleding. Ten slotte vonden sommige participanten dat wat kleding betreft rekening gehouden moet worden met de wensen van de familie.

“Nette kleding is een soort respect naar de persoon die je gaat ontmoeten, of die nou levend of dood is.” – Bart

“Kom niet in een pak als je nooit in een pak bij hem/haar bent geweest.” – Tim

“Het gaat me niet om kleurrijk of zwart, maar het gaat me om dat mensen komen in die kleding waar ze zich lekker in voelen.” – Willem

De meningen over de omgeving liepen uiteen. Een deel van de participanten vindt dat een uitvaart het best kan plaatsvinden in een nette of kerkelijke omgeving. Zo zegt een deelnemer dat hij een kerk een erg mooie plek vindt voor zo'n gebeurtenis, ondanks dat hij niet gelovig is. Sommige participanten vinden dat de omgeving vooral hoort te passen bij de overledene. Zo wordt bij de overledene thuis als voorbeeld genoemd. Ook wordt het als goed ervaren wanneer de ruimte wordt aangepast aan de overledene door middel van persoonlijke aankleding. Verder kwamen nog verschillende voorbeelden van fijne en minder fijne ruimtes naar voren. Een paar participanten gaven aan het fijn te vinden als een omgeving warm aanvoelt. Zo vertelde een participant dat crematoria met grijze bakstenen muren op hem erg kil overkomen en dat hij daarom crematoria niet fijn vindt. Voor een andere participant is een grote, open ruimte juist fijner dan een kleine ruimte, terwijl weer een ander het juist aangenaam vindt om naar buiten te kunnen kijken naar de natuur.

Ten slotte werd gevraagd naar foto's. Voor veel participanten is de aanwezigheid van foto's op een uitvaart belangrijk en mooi. Zo geven ze als reden dat ze meer visueel ingesteld zijn of dat het belangrijk is dat iedereen ziet voor wie de uitvaart is. Toch geven sommige participanten aan dat foto's niet hun manier zijn om een leven af te sluiten.

Over rituelen werden ook verschillende vragen gesteld. Ten eerste werd gekeken hoe belangrijk men rituelen vindt op uitvaarten. Een paar participanten gaven aan rituelen niet belangrijk te vinden, terwijl een grote groep juist vond dat rituelen op uitvaarten heel belangrijk zijn. Wel zijn veel participanten het erover eens dat de rituelen gekoppeld horen te worden aan de overledene. Eén deelnemer zegt juist dat rituelen die gewenst zijn door de overledene niet tegen de gevoelens van de meest dierbare nabestaanden in mogen gaan. Verder werden kerkelijke rituelen door sommige participanten als passende rituelen gezien, mits de overledene een band met de kerk had.

“Het [De uitvaart] hangt eigenlijk van alleen maar rituelen aan elkaar.” – Annemarie

“Ik vind een algemeen ritueel voor iedereen niet heel belangrijk, wel iedereen zijn eigen ritueel.” – Bart

Ten tweede werd in de interviews een vergelijking gemaakt tussen uitvaartrituelen van nu en vroeger. Het grootste deel van de deelnemers is het opgevallen dat uitvaarten steeds persoonlijker worden. Zij noemden de toespraken die nabestaanden houden en dat uitvaartondernemers meer openstaan voor input van nabestaanden en overledene. Ook valt op dat uitvaarten steeds minder in een kerk plaatsvinden. Voor sommigen zijn deze veranderingen verbonden met elkaar, omdat zij een uitvaart in de kerk meer afstandelijk vinden. Daarentegen zijn er ook deelnemers die vinden dat een uitvaart in een kerk juist erg persoonlijk kan zijn. Een deelnemer merkte op dat er steeds meer wordt gecremeerd dan begraven.

Ten slotte werd aandacht besteed aan het creëren van verbondenheid door middel van rituelen. Hier kwamen zeer verschillende antwoorden naar voren. Een paar deelnemers gaven aan dat een ritueel dat hetzelfde gevoel of dezelfde betekenis oproept bij de aanwezigen tot verbondenheid kan leiden tussen aanwezigen. Verder kunnen rituelen die iets kenmerkends van de overledene weerspiegelen verbondenheid opwekken. Een reden hiervoor kan zijn dat de nabestaande het gevoel heeft dat de overledene er dan nog is. Ook kan het zelf uitvoeren van rituelen verbondenheid tussen aanwezigen en overledene versterken. Zo kan een nabestaande specifiek iets doen voor de overledene wat de verbondenheid tussen deze twee versterkt. Wanneer nabestaanden onderling samen rituelen uitvoeren of samen aanwezig zijn op de uitvaart, zal het gevoel van verbondenheid tussen aanwezigen toenemen. Mede doordat zij later herinneringen aan de uitvaart kunnen ophalen.

“Mooie muziek zet vaak wel aan tot het laten zien van emoties, mensen worden getriggerd om gevoel te delen.” – Jaap

“Allemaal armen om elkaar en even bewust zijn van het samenzijn. Dat is het creëren van verbondenheid.” – Anneke

4.6 Verbondenheid

In dit deel van het interview is de participanten gevraagd naar het begrip verbondenheid. Wij begonnen het interview met het vragen naar wat verbondenheid volgens de participanten is. Is verbondenheid belangrijk op een uitvaart? Hoe kunt u verbondenheid herkennen? Hoe wordt verbondenheid op een uitvaart gestimuleerd, of juist geremd? Waaruit kan een behoefte aan verbondenheid blijken? Hoe heeft de vorm van een uitvaart invloed op de verbondenheid die gevoeld wordt? Dit zijn de vragen die centraal stonden in dit deel van het interview.

Verbondenheid wordt in verschillende contexten omschreven:

- Verbondenheid met de overledene betekent voor velen dat je nog een band hebt met degene die overleden is, ook na de dood. Dit kan via herinneringen en sterke emoties richting die persoon.
- Verbondenheid tussen de nabestaanden wordt omschreven als een gevoel van saamhorigheid dat veroorzaakt wordt door met hetzelfde bezig te zijn. Namelijk: het verlies van de overledene en de steun voor elkaar.

- Verbondenheid wordt ook omschreven als overeenkomst tussen mensen, je in hun denken kunnen vinden en begaan zijn met elkaar.

“Dat is een gevoel, tussen de nabestaanden. Een gevoel dat je door het verdriet verbonden bent. En dat hoeven niet eens alleen de dierbaren te zijn, dat kan ook met vrienden en mensen die je niet goed kent.” – Marit

“Vrienden, familie... Het gevoel van liefde bij elkaar vinden, troost zoeken bij elkaar.” – Julie

“Verbondenheid is dat je met elkaar begaan bent, elkaar in de gaten houdt, wilt weten hoe het met iemand is als je die een tijdje niet gesproken hebt. Bij een uitvaart ben je allemaal verbonden met de overledene, maar het verdriet van het verlies draagt ieder op zijn eigen manier.” – Anneke

Verbondenheid wordt op verschillende manieren ervaren. Het is hierbij belangrijk om stil te staan bij het inherent persoonlijke karakter van verbondenheid. Verbondenheid bestaat niet op zichzelf, het is altijd een gevoel of ervaring van één of meerdere personen. Er zijn verschillende momenten rondom en tijdens een uitvaart waar verbondenheid gevoeld kan worden.

Ten eerste is er het contact tussen de uitvaartverzorgers en de nabije familie. Zoals in paragraaf 4.4 is beschreven, komt bij meerdere respondenten naar voren dat de uitvaartverzorgers in dit contact een *dienende* rol op zich moet nemen. Daarbij is het wel fijn als de uitvaartverzorgers interesse toont in de overledene; dat zorgt voor verbondenheid tussen hem/haar en de nabestaanden. Dit kan het contact tussen uitvaartverzorgers en familie bevorderen. Genoemd wordt dat men zich sterk verbonden voelt met haar familie in de periode tussen het overlijden en de uitvaart. Dit wordt verklaard door het intieme contact in deze periode, dat mede door het contact met de uitvaartverzorgers wordt gestimuleerd.

Verbondenheid tijdens de uitvaart kan op verschillende manieren worden ervaren. Enerzijds is er de verbondenheid die wordt gevoeld met de overledene, anderzijds de verbondenheid die wordt ervaren tussen aanwezigen. Participanten geven aan dat de verbondenheid tijdens een uitvaart niet gecreëerd kan worden, die moet er al zijn. Verbondenheid kan op een uitvaart echter wel *tot uiting* worden gebracht. Men geeft aan dat dit onder andere tot uiting kan worden gebracht door persoonlijke spullen van of woorden over de overledene, de zichtbare aanwezigheid van personen op de uitvaart en de interactie tussen de aanwezigen.

“De uitvaartverzorgers moet de overledene leren kennen.” – Bart

“Je begraaft geen kist, je begraaft iemand die in die kist ligt en daar heb je een geschiedenis en verbondenheid mee.” – Tim

“Ik herken verbondenheid aan nabijheid (...) nabijheid als zicht, dat je iemand kunt zien.” – Julie

Aangevoerd wordt dat de ervaren verbondenheid vergroot kan worden door de inhoud persoonlijk te houden, door bijvoorbeeld foto's of muziek. Ook kleine rituelen, zoals allemaal een kaars aansteken, hebben eenzelfde effect.

Wat betreft het uiterlijk van de uitvaart worden 'kleinschalig' en 'persoonlijk' tegenover 'massaal' en 'kil' geplaatst.

"Als je het klein houdt en persoonlijk maakt, ervoor zorgt dat je momenten creëert waar je er samen over kunt praten... Een natafelmoment of een borrelmoment, dat vergroot de verbondenheid." – Julie

Bij het beschrijven van zaken die de verbondenheid tijdens een uitvaart kunnen remmen worden onenigheden in de familie, een ruzie of vervelende sfeer vaak genoemd. Men beschrijft ook een kille sfeer, of een 'onpersoonlijke' uitvaart. Afleidingen worden ook vaak beschreven als remmend in de beleving van de uitvaart en de gevoelde verbondenheid. Een voorbeeld is een disfunctionerende speaker, of een onaangename stoel. Bij een voordracht kunnen woorden van een spreker waar de luisteraar (zijn band met) de overledene niet in herkent, remmend werken.

"Als het kil is, heel zakelijk is; je moet je wel thuis voelen in zo'n omgeving." – Anneke

"Als er tijdens een uitvaart iets over de persoon wordt gezegd, is het belangrijk dat wat er gezegd wordt, wordt herkend. Het zo kunnen brengen, dat men er herkenningspunten in kan vinden." – Cornelis-Jan

4.7 Rouw

Het thema Rouw gaat met name over de invloed van een uitvaart op de rouwverwerking van een individu. Hoe kan een uitvaart het rouwproces van een individu positief beïnvloeden? In welke mate speelt de uitvaart een rol bij het verwerken van verlies? Heeft het gevoel van verbondenheid tijdens een uitvaart invloed op het rouwproces? Dit zijn vragen die met de participanten zijn besproken.

Wat duidelijk naar voren is gekomen uit de interviews is dat als een uitvaart een positieve ervaring is geweest, dit veel (positieve) invloed heeft op de rouwverwerking. Het grootste deel van de participanten heeft dit benoemd in de interviews.

"Het is heel erg het gevoel dat je overhoudt aan de uitvaart dat je naderhand mee kunt nemen in het rouwproces." – Chantal

"Ook van het goed terug kijken op de uitvaart kan ik alleen maar gelukkig worden. Het is een mooie herinnering. Het geeft een stuk troost." – Annemarie

In de helft van de interviews komt ook naar voren dat het samenzijn met dierbaren in de periode voor de uitvaart en tijdens de uitvaart het rouwproces positief kan beïnvloeden.

“Goed is om een moment te hebben om samen te komen. De kans krijgen om te praten is een belangrijk begin van het rouwproces.” – Marjolein

Herinneringen ophalen met elkaar kan ook het rouwproces positief beïnvloeden, omdat het verdriet zo gedeeld wordt. Je bent als persoon niet alleen in het rouwen. Zo wordt in een aantal interviews ook aangegeven dat een hoge opkomst op een uitvaart kan bijdragen aan een positief gevoel, dat bij je blijft in het rouwproces.

Wat in vrijwel alle interviews naar voren is gekomen is dat het gevoel van verbondenheid een positief effect heeft op de rouwverwerking. Indien de nabestaanden zich verbonden voelen met elkaar, zorgt dit ervoor dat ze het gevoel hebben het verdriet samen te dragen, waardoor ze zich minder alleen voelen.

“Ik denk dat het belangrijk is dat je weet dat andere mensen er ook voor je zijn.” – Isa

“Verbondenheid is essentieel denk ik. Dat je warmte, emoties, verdriet deelt, het sámen beleeft. Dat zorgt ervoor dat je later, wanneer je alleen bent, kunt terugvallen op die momenten en mensen. Dat je je dan gesterkt voelt.” – Anneke

5. Conclusie

Zoals in de literatuur besproken, blijkt uit onze interviews dat er tegenwoordig een trend van personalisering is.⁵⁸ Uit ons onderzoek is gebleken dat personalisering binnen de huidige uitvaartrituelen twee manieren van invulling kent. Enerzijds kan dit betekenen dat de wensen van de overledene centraal staan als het gaat om de vormgeving van de uitvaart. Anderzijds kan er worden bedoeld dat de vormgeving van een uitvaart wordt toegespitst op hoe de nabestaanden de overledene hebben gekend. Deze twee vormen sluiten elkaar niet uit en kunnen elkaar overlappen. Echter, wanneer deze twee vormen van personalisering onverenigbaar lijken, wordt er vaak de voorkeur gegeven aan de tweede vorm van personalisering: een uitvaart vormgeven op de manier zoals de nabestaanden de overledene gekend hebben. Dit is dan ook de meest dominante vorm van personalisering in de huidige maatschappij. Deze trend wijst erop dat mensen een uitvaart vaak zien als een fenomeen dat in dienst zou moeten staan van het rouwproces van de nabestaanden. Uit ons onderzoek blijkt tevens dat de huidige dominante opvatting over een 'goed rouwproces' is dat mensen hun gevoelens moeten kunnen uiten. Personalisering wordt in dit licht gezien als iets dat het uiten van gevoelens stimuleert.

Het gegeven dat al onze geïnterviewden personalisering, in de bovengenoemde dominante vorm, positief ervaren, ondersteunt het belang van deze trend. Zij stellen dan ook dat het belang van een uitvaart toespitsen op hoe de nabestaanden de overledene hebben gekend, vóór het belang van het houden aan tradities gaat. Er mag dus worden afgeweken van tradities wanneer dit bijdraagt aan een personalisering van de uitvaart. De rituelen binnen de uitvaart zijn dan meer toegespitst op een persoon dan het geval is binnen de 'oude tradities', welke veelal voortspuiten uit de kerkelijke sfeer. Dit fenomeen duidt op 'rituele creativiteit' zoals 'Venbrux et al' dit in hun boek beschrijven.⁵⁹ Echter, net als de schrijvers van dit boek stellen, zijn er wel grenzen aan deze rituele creativiteit. Op de vraag waar deze grenzen liggen, gaven de geïnterviewden echter geen eenduidig antwoord. Dit blijkt dus per persoon te verschillen. Deze grens wordt vaak beschreven door te wijzen op wat hoort, wat goed aanvoelt of wat respectvol is. Het is echter van belang om rituele creativiteit niet te verwarren met spontaniteit, blijkt uit de interviews. Hoewel het eerste vaak wordt gewaardeerd in het licht van personalisering, is spontaniteit juist vaak onwenselijk. Mensen willen tijdens een uitvaart niet voor onverwachte dingen komen te staan.

Uit de interviews kwam naar voren dat veel mensen reflecteren op rituelen. Zij waren zich bewust van de manier waarop rituelen tijdens een uitvaart zijn vormgegeven en tot welk doel deze zouden dienen. In de huidige trend van personalisering lijkt een reflectieve houding ten opzichte van rituelen geen uitzondering te zijn. Om een uitvaart zoveel mogelijk toe te spitsen op hoe de nabestaanden een persoon hebben gekend, kan enige reflectie als stimulans dienen. Volgens Wils zorgt een reflectie op rituelen voor een afname van de werking van zo een ritueel.⁶⁰ Voor onze geïnterviewden lijkt dit echter geen rol te spelen. Wanneer er gevraagd werd naar rituelen met een positieve werking, werd deze vraag vaak specifiek beantwoord. De geïnterviewde liet zien zich bewust te zijn

⁵⁸ Bolt 2012; Heessels 2012; Venbrux et al. 2008; etc.

⁵⁹ Venbrux et al. 2008.

⁶⁰ Venbrux et al. 2008.

van de werking van het ritueel tijdens de door hem of haar meegemaakte uitvaart. De positieve ervaring van een ritueel en een reflectie hierop lijken elkaar dus niet uit te sluiten.

Rituele creativiteit kan ook bijdragen aan een incongruentie tussen de twee, hierboven beschreven, vormen van personalisering. Wanneer de wensen van de overledenen anders zijn dan de wensen van de nabestaanden, kan er door middel van rituele creativiteit een tussenweg worden gezocht. Zo was er iemand die niet begraven wilde worden. De nabestaanden wilden echter graag een plaats op de begraafplaats waar zij diegene konden herdenken. Ze hebben als oplossing gevonden om de overledene niet te begraven, maar wél een steentje op een begraafplaats neer te leggen waar zij deze persoon konden herdenken.

Hoewel er een algemene trend lijkt te zijn die wijst op het waarderen van een vorm van personalisering, waarbij een uitvaart wordt vormgegeven op de manier waarop de nabestaanden de overledenen hebben gekend, kwamen er ook een paar andere geluiden naar voren tijdens onze interviews. Zo zijn er enkelen die een andere vorm van personalisering, waarbij de wensen van de overledenen volledig worden gevolgd, als de beste manier zien om een uitvaart vorm te geven. Daarnaast zijn er nog enkele geïnterviewden die in bepaalde gevallen de voorkeur geven aan tradities boven personalisering. Tradities en personalisering worden echter niet altijd als onverenigbaar gezien. Zo kunnen tradities ook op een persoonlijke manier worden opgevat. Een voorbeeld hiervan is het spelen van mooie rustige muziek opvatten als een moment van persoonlijke bezinning.

Door middel van de interviews kwamen er verschillende opvattingen over een juiste manier van rouwen naar voren. Naast het bovengenoemde 'uiten van emoties', dat zou kunnen worden gestimuleerd door een uitvaart te personaliseren, wordt ook het delen van die emoties gezien als een belangrijk onderdeel van het rouwproces. Erover praten en samen met anderen het verdriet beleven wordt als positief en aangenaam bestempeld. Dit zou leiden tot een verbondenheid die het rouwproces op een positieve manier kan beïnvloeden. Deze opvatting staat tegenover de opvatting van Wojtkowiak die stelt dat het rouwproces gepaard gaat met een behoefte aan emotionele afstand.⁶¹

Wat betreft de rol van de uitvaartverzorgers blijkt het dat mensen vaak tegenstrijdige dingen van hem of haar verlangen, zonder dat zij bewust waren van de tegenstrijdige aard van deze verlangens. De geïnterviewden stellen enerzijds dat uitvaartverzorgers zich vooral bezig moeten houden met de logistiek. Mensen willen dat de uitvaart tot in de puntjes uitgedacht is, zodat ze niet voor verrassingen komen te staan tijdens de uitvaart. Het is dan ook aan de uitvaartverzorgers om duidelijk te communiceren aan de nabestaanden wat er moet gebeuren en wat er mogelijk is. Hoewel de logistiek de taak is van de uitvaartverzorgers, is de emotionele taak om de inhoud vorm te geven iets wat door de nabestaanden zou moeten gebeuren. Andere emotionele taken, zoals het oplossen van conflicten onder nabestaanden, zouden ook buiten het takenpakket van de uitvaartverzorgers vallen. Bij de uitvaartverzorgers wordt dus de nadruk gelegd op 'rationele taken'. Voor het overige dient hij terughoudend te zijn.

⁶¹ Wojtkowiak 2012 (6).

Er wordt echter anderzijds van de uitvaartverzorgers verwacht dat hij of zij zou moeten aanvoelen wanneer hij buiten zijn 'normale' taken dient te treden. In principe hoort de uitvaartverzorgers een faciliterende, terughoudende en logistieke functie te vervullen. Wanneer hij of zij echter aan zou voelen dat de nabestaanden wél een bepaalde mate van hulp nodig hebben bij het vormgeven van de inhoud, dient de uitvaartverzorgers hen hierbij helpen. Hij behoort echter niet zijn eigen mening of normen en waarden mee te nemen in de vormgeving. Toch wordt er door enkele participanten gesteld dat de uitvaartverzorgers wel in moet grijpen als deze aanvoelt dat iets 'echt niet kan' tijdens de uitvaart. De grenzen van zijn of haar faciliterende rationele rol moeten dus worden aangevoeld. Daarnaast verlangen veel geïnterviewden ook van de uitvaartverzorgers dat deze interesse toont in de overledene.

Al met al lijken uitvaartverzorgers dus vaak te maken te krijgen met uiteenlopende en tegenstrijdige verwachtingen. Geen enkele respondent gaf aan zich bewust te zijn van dit complexe takenpakket. In de huidige trend van personalisering wordt dit takenpakket bovendien alleen maar complexer. Vaak zonder dat mensen zich ervan bewust zijn, gaat hun wens naar personalisering gepaard met een toename van niet-logistieke en emotionele taken van de uitvaartverzorgers. De uitvaartverzorgers dient dan ook een helpende hand te bieden bij de vormgeving van de inhoud als deze aanvoelt dat dit nodig is.

Tot slot het belangrijkste aspect van ons onderzoek: de behoefte aan verbondenheid rondom een uitvaart. De geïnterviewden gaven aan dat in hun ervaring sprake was van een sterke mate van verbondenheid tussen dichtbij nabestaanden van de overledene. Deze vorm beschrijven ze als intiem contact. Een sterke verbondenheid is één van de uiterste situaties die volgens Bolt kan ontstaan na het overlijden van een persoon.⁶² De andere uiterste situatie, zoals een conflict tussen dichtbij nabestaanden, wordt niet genoemd door onze geïnterviewden. Dat sluit echter niet uit dat er nooit sprake is van een dergelijke conflictueuze situatie, maar indiceert slechts dat deze situatie hoogstwaarschijnlijk minder vaak voorkomt.

De geïnterviewden gaven te kennen vaak een gevoel van verbondenheid te ervaren tussen de aanwezigen op een uitvaart. Het gegeven dat je je op een uitvaart samen met alle andere aanwezigen in zo een emotionele situatie bevindt, leidt al snel tot gevoelens van verbondenheid. Zo geven velen aan dat alleen al het gegeven dat iemand er is en dat je die persoon ziet, ervoor zorgt dat je een bepaalde verbondenheid voelt. Je voelt je gesteund door zijn of haar aanwezigheid. Hoewel een gezamenlijke herdenking van een bepaald persoon gevoelens van verbondenheid kan vergroten, gaven vele geïnterviewden aan dat het creëren van verbondenheid niet altijd op een bepaalde cognitieve inhoud, oftewel een gedeeld beeld van de werkelijkheid, gestoeld hoeft te zijn. Zo gaven geïnterviewden aan dat in sommige gevallen 'simpele' aspecten als mooie muziek of fysieke aanraking, bijvoorbeeld de armen in elkaar slaan, ook al kunnen leiden tot verbondenheid. Deze laatstgenoemde vorm van verbondenheid verwijst naar de esthetische verbondenheid beschreven door Venbrux et al.⁶³

⁶² Bolt 2012.

⁶³ Venbrux et al. 2008.

Naast verbondenheid met naasten en aanwezigen, lijken veel van de participanten ook een voortdurende verbondenheid met de overledene te waarderen. Het veelvoudig gebruik en de algemene positieve waardering van foto's tijdens een uitvaart kan veel betekenen. Zo kan dit erop wijzen dat mensen nog geen definitief einde willen maken aan hun banden met de overledene. Een geïnterviewde die tegen het gebruik van foto's op een uitvaart is, stelt dat hij de uitvaart als een manier ziet om het leven van de overledene af te sluiten en dat foto's een tegenovergesteld effect zouden hebben. Je zou hier immers juist verbondenheid met de overledene mee creëren. Dat veel mensen echter wél het gebruik van foto's waarderen, zou er dus op kunnen wijzen, dat mensen op zoek zijn naar een continue verbondenheid met de overledene. Dit is dan in overeenstemming met wat Heessels stelt.⁶⁴ Zo een foto dient dan als wat Wojtkowiak als een materiële vorm van 'postself' aanduidt.⁶⁵

Concluderend: het aspect verbondenheid lijkt iets te zijn dat 'vanzelf' ontstaat bij de uitvaart, zowel tussen naasten en aanwezigen onderling als met de overledene. Het bekijken van foto's tijdens de uitvaart, persoonlijke toespraken over de overledene, het luisteren naar mooie, rustige muziek of simpelweg de aanwezigheid of omhelzing van anderen kan al voor een sterk gevoel van verbondenheid zorgen. Duidelijk is dat verbondenheid, in welke vorm dan ook, als essentieel wordt ervaren, maar de taak van de uitvaartverzorger lijkt er niet in te liggen dat hij deze verbondenheid op een expliciete manier moet creëren.

⁶⁴ Heessels 2012.

⁶⁵ Wojtkowiak 2012.

6. Aanbeveling

Naar aanleiding van ons onderzoek hebben wij de volgende concrete aanbevelingen voor Dela geformuleerd:

1. Leg de nadruk op de communicatie tussen de uitvaartverzorgers en nabestaanden

Uit ons onderzoek bleek dat het van groot belang is dat alles tijdens een uitvaart op rolletjes verloopt. Er mogen eigenlijk geen dingen fout gaan en aanwezigen willen niet met onverwachte situaties worden geconfronteerd. Om te voorkomen dat iemand een bepaald voorval “als een kater mee naar huis neemt” en dit het rouwproces negatief beïnvloedt, is het noodzakelijk dat iedereen van tevoren duidelijk weet wat van hem/haar verwacht wordt (H. 4.4).

Ook is het belangrijk dat nabestaanden goed worden geïnformeerd over alle mogelijkheden die er zijn. Waar de één tijdens de uitvaart zoveel mogelijk zelf wil doen, vindt de ander het juist fijn als de uitvaartverzorgers bepaalde, of zelfs alle, handelingen op zich neemt. Het is daarom cruciaal dat de uitvaartverzorgers aangeeft dat beide uitersten - en alles ertussenin - mogelijk is. De ‘gemiddelde’ nabestaande is hier zelf immers niet van op de hoogte.

Uit de afgenomen interviews blijkt daarbij dat mensen heel uiteenlopende verwachtingen hebben van een uitvaartverzorgers. Het is daarom goed om over en weer duidelijk te maken wat van men van elkaar verwacht.

Daarom adviseren wij: communiceer uitvoerig met de nabestaanden over hun wensen en verwachtingen.

2. Probeer het creëren van verbondenheid niet te forceren

Zoals uit onze hoofdvraag blijkt (zie inleiding), staat de verbondenheid in ons onderzoek centraal. Velen ervaren dat zowel het enkele samenzijn met dierbaren, als ook het actief samen herinneringen ophalen het rouwproces positief kan beïnvloeden. Deze vorm van verbondenheid bestaat in het algemeen echter al van nature. Wanneer deze verbondenheid er niet is, is het vermoedelijk bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk, deze toch te creëren. In zo'n situatie zal er vaak sprake zijn van bijvoorbeeld ruzie in de familie. Het is zelfs denkbaar dat in een dergelijke situatie een poging tot het kunstmatig creëren van verbondenheid het tegengestelde effect heeft. Daarbij is het volgens velen niet de taak van de uitvaartverzorgers om deze familieproblemen op te lossen.

Verbondenheid is echter wel één van de belangrijkste factoren in het rouwproces, en daarom zit er zeker wel toegevoegde waarde in het stimuleren van al bestaande verbondenheid. Dit kan tijdens een uitvaart bijvoorbeeld door de inhoud van een uitvaartdienst persoonlijk te houden, met onder andere foto's, muziek en kleine rituelen.

Ons advies luidt daarom: probeer verbondenheid niet te creëren, maar wel te stimuleren.

3. Personaliseer de uitvaart

Zoals in hoofdstuk 4.3 beschreven, wordt een gepersonaliseerde uitvaart veelal als positief ervaren. Het is van groot belang dat nabestaanden afscheid kunnen nemen van de

overledene op een manier die bij hem/haar past. Bovendien zou personalisering van de uitvaart het uiten van emoties stimuleren, en dit laatste zou dan weer bijdragen aan een goed rouwproces. Sommigen zien een gepersonaliseerde uitvaart zelfs als een teken van respect richting de overledene, namelijk wanneer de personalisering ziet op het leven van de overledene en op hoe hij/zij het leven van anderen geraakt heeft. Alle geïnterviewden waren van mening dat het niet erg is om af te wijken van tradities als dit in het kader van personalisering nodig is. Deze tradities zijn ondergeschikt aan zowel de wensen van de nabestaanden als die van de overledene. Een persoonlijke uitvaart staat aldus hoog in het vaandel.

Ons advies: houd niet (te) krampachtig vast aan tradities, maar beweeg zo veel mogelijk mee met de (personaliserings)wensen van de nabestaanden.

Bijlage 1: Literatuurlijst

Van den Akker 1995

P.A.M. Van den Akker, *Het laatste bedrijf; over waarden, handelingen en rituelen bij sterven, dood en uitvaart*, Tilburg: IVA 1995.

Bolt 2012

S.H Bolt, *When I die, I will go to the university: A study of body donation in the Netherlands*, Uitgever: Eigen beheer (proefschrift) 2012.

Van Gennep 1960

A. van Gennep, *The Rites of Passage*, London: Routledge & Kegan Paul Ltd. 1960.

Harlow, *Death, bereavement, and mourning* In S. Heilman (Ed.) 2005, p. 33-52

I. Harlow, 'Shaping sorrow: Creative aspects of public and private mourning', *Death, bereavement, and mourning* In S. Heilman (Ed.), p. 33-52. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.

Heessels 2012

M. Heessels, *Bringing home the dead. Ritualizing cremation in the Netherlands*, Uitgever: Eigen beheer (proefschrift) 2012.

Howarth 1996

G. Howarth, *Last rites. The work of a modern funeral director*, Abingdon: Taylor & Francis Group 1996.

Jung, *The soul and death*. In H. Feifel (Ed.) 1959, p. 3-15

C. G. Jung, 'The meaning of death', *The soul and death*. In H. Feifel (Ed.), p. 3-15. New York: McGraw-Hill 1959.

McBride & Simms, *American journal of family therapy* 2001, p. 59-73

J. McBride & S. Simms, 'Death in the family: Adapting a family systems framework to the grief proces', *American journal of family therapy*, vol. 29(1), 2001 p. 59-73.

O'Rourke, Spitzburg & Hannawa, *Death studies* 2012, p. 50-729

T. O'Rourke, B.H. Spitzburg & A.F. Hannawa, 'The good funeral: toward an understanding of funeral participation and satisfaction', *Death studies*, vol. 35(8), 2012 p. 50-729.

Rappaport 1999; Liénard & Boyer 2006.

R. A. Rappaport, *Ritual and religion and the making of humanity*, Cambridge, England: Cambridge University Press 1999.; P. Liénard & P. Boyer, 'Whence collective rituals? A cultural selection model of ritualized behavior', *American Anthropologist*, 108(4), 2006, p. 814-827.

Rothaupt & Becker, *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 15(1), 2007 p. 6-15.

J. Rothaupt & K. Becker, 'A literature review of western bereavement theory: from decathecting to continuing bonds', *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 15(1), 2007 p. 6-15.

Shapiro 1994.

E. R. Shapiro, *Grief as a family process: A developmental approach to clinical practice*, New York: Guilford 1994.

Venbrux, Peelen, & Altena, *Mortality* 2009, p. 97-101

H.J.M. Venbrux, J. Peelen & M.M.A. Altena, 'Going Dutch: individualisation, secularisation, and changes in death rites', *Mortality*, vol. 14, iss. 2, (2009), p. 97-101.

Venbrux, Heessels & Bolt 2008

H.J.M. Venbrux, M. Heessels & S.H. Bolt, *Rituele Creativiteit: actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer: Meinema 2008.

Walsh & Mcgoldrick 2004.

F. Walsh & M. Mcgoldrick, *Living beyond Loss: Death in the Family*, New York: Norton 2004.

Wojtkowiak 2012.

J. Wojtkowiak, *I'm dead, therefore I am. The postself and notions of immortality in contemporary Dutch society*, Uitgever: eigen beheer (proefschrift) 2012.

Wojtkowiak & Venbrux, *Mortality* 2009, p. 147-158

E. Venbrux & J. Wojtkowiak, 'From soul to postself: Home memorials in the Netherlands', *Mortality*, vol. 14, iss. 2, (2009), p. 147-158.

Hoorcolleges

Sophie Bolt hoorcollege

Thomas Quartier hoorcollege

Bijlage 2: Opzet interview

Interviewgide Honours: Dood op maat – 2017

Semigestructureerd diepte-interview, kwalitatief onderzoek

Doelstelling: In onze samenleving zijn de begrafenispraktijken steeds meer onderdeel van subjectieve voorkeuren geworden. Zo liet volkszanger André Hazes zijn as in een vuurpijl de lucht in schieten, wensen sommige overledenen hun nabestaanden toe te spreken via een videoboodschap en kiezen anderen er voor om de uitvaart helemaal over te slaan. De zogenaamde individualisering als kenmerk van de moderniteit lijkt ook haar plek te hebben gevonden op het terrein van de dood en de doden. Met dit interview proberen wij erachter te komen hoe verbondenheid van de nabestaanden een plek vindt binnen de huidige uitvaartpraktijken, met hun focus op de personaliteit van de dode en nabestaanden.

Vraagstelling: Welke behoefte aan verbondenheid bestaat er rondom uitvaarten?

Voor de interviewer: welke onderwerpen komen aan bod?

- 1) Ervaringen met uitvaarten
- 2) Gedachten over eigen uitvaart
- 3) Verbondenheid
- 4) Rollen en tradities
- 5) Individualisering
- 6) Rouw

-
- *Vanuit een interdisciplinaire denktank over overlijdensrituelen doen wij onderzoek naar wat het voor mensen betekent om verbondenheid te ervaren wanneer zij een uitvaart bijwonen.*
 - *Wij zullen u eerst een aantal vragen stellen over uw houding ten aanzien van het onderwerp. In deel 2 zullen wij u vragen naar uw ervaringen met uitvaarten. In deel 3 zullen wij ingaan op uw mening ten aanzien van uitvaarten. In deel 4 zullen wij het hebben over het concept 'verbondenheid' en haar relatie met de uitvaart. In deel 5 zullen wij u vragen stellen over rituelen en tradities.*
 - *Het is een kwalitatief onderzoek, dat wil zeggen: we willen graag uw persoonlijke mening horen. Daarom is het van belang dat u eerlijk en namens u zelf antwoord geeft op de vragen. Natuurlijk hoeft u niet te reageren op vragen die u niet wilt beantwoorden – geeft u het alstublieft aan wanneer u liever geen antwoord geeft.*
 - *Het zijn allemaal open vragen, en het interview zal ongeveer een uur duren. Alle informatie die u geeft zal vertrouwelijk behandeld worden en worden gebruikt in ons onderzoek naar verbondenheid. Dit onderzoek zal worden gepubliceerd. Uw antwoorden zullen worden geanonimiseerd. De bestanden worden op een vertrouwelijke manier opgeslagen en uw antwoorden zullen te allen tijde inzichtelijk blijven voor u. U kunt u op ieder moment terugtrekken uit dit onderzoek en u kunt altijd verzoeken uw data te*

verwijderen, waarna wij uw data zullen verwijderen. Vindt u het goed als we dit interview opnemen? Heeft u nog vragen voordat we beginnen?

Introductie

1. Hoe vindt u het om over dit onderwerp te spreken?
2. Met welke reden heeft u in het verleden een uitvaart of meerdere uitvaarten bijgewoond?

DEEL 1: uw eigen ervaring met uitvaarten

1. Hoeveel uitvaarten heeft u in uw leven meegemaakt?
2. A) Wat waren uw gevoelens bij deze uitvaarten?
B) Waardoor ontstonden deze gevoelens bij u? (*Hoe kwam het zo dat deze gevoelens bij u ontstonden*)
3. Welke dingen zijn u bijgebleven bij de uitvaarten die u hebt bezocht?
4. Wat maakte een uitvaart extra bijzonder/ of mooi?
5. A) Wat zijn uw minder positieve ervaringen met uitvaarten?
B) Waardoor kwam dit?
6. Voor wie zou een uitvaart bedoeld moeten zijn? (*bv de overledene, de nabestaanden (nabije familie), alle gasten*)

DEEL 2: ideeën over uw eigen Uitvaart

1. Als u over uw eigen uitvaart na zou moeten denken, wat zouden dan belangrijke aspecten zijn die u aan bod zou willen laten komen?
2. Zijn er bepaalde tradities die u wilt volgen? (*met uw uitvaart*)
3. Wat zou u belangrijk vinden bij uw eigen uitvaart?

DEEL 3: verbondenheid

1. A) Wat betekent het begrip verbondenheid voor u? (*Wat is volgens u verbondenheid*) B) Hoe zou u dit willen definiëren?
2. A) Vindt u het belangrijk dat er verbondenheid wordt gevoeld op een uitvaart? (*Is verbondenheid belangrijk op een uitvaart?*)
B) Wat houdt deze verbondenheid in?
C) Tussen wie/wat?
3. Hoe kunt u verbondenheid herkennen?
4. Hoe zou dit gevoel van verbondenheid tijdens een uitvaart kunnen worden gerealiseerd?
5. Waaruit kan een behoefte aan verbondenheid blijken tijdens een uitvaart?
6. Op welke manier heeft het uiterlijk/de vorm van een uitvaart invloed op de verbondenheid die gevoeld wordt?
7. Waardoor zou het gevoel van verbondenheid tijdens een uitvaart geremd kunnen worden?

DEEL 4: rollen en tradities

1. A) Wat vindt u de taak van een uitvaartverzorgger?
B) Wat vindt u van de rol van een uitvaartverzorgger? (*huidige*)
C) In welke mate moet deze een rol bekleden?
2. Hoe belangrijk vindt u rituelen bij het overlijden van een persoon?
3. A) Wat vindt u van bepaalde tradities rondom overlijden en uitvaarten?
B) kleding;
C) omgeving;
D) muziek;
E) foto's.
4. A) Zijn uitvaartrituelen tegenwoordig hetzelfde als vroeger?
B) Persoonlijker?
5. Op welke manier kunnen rituelen verbondenheid creëren?

DEEL 5: Individualisering

1. In welke mate vindt u dat de wensen van het individu (*de overledene*) tijdens een uitvaart het belangrijkste zijn?
2. Wat is uw mening over unieke uitvaarten, waarin veel wordt afgeweken van tradities?
3. Wat vindt u van de trend die momenteel speelt waarin alles rondom uitvaarten mogelijk moet zijn om te kunnen voldoen aan de wensen van het individu?

DEEL 6: Rouw

1. Hoe kan een uitvaart de beleefde rouw bij nabestaanden positief beïnvloeden?
2. In welke mate speelt de uitvaart een rol bij het verwerken van verlies?
 - a. Op welke manier?
3. Heeft u wel eens iets meegemaakt tijdens een uitvaart wat uw rouwproces bemoeilijkt heeft?
 - a. Kunt u deze situatie beschrijven?
4. Heeft het gevoel van verbondenheid tijdens een uitvaart volgens u invloed op het rouwproces?
 - a. Zo ja, op welke manier?